

Анвар КУРГАНОВ
катта ўқитувчи
Тилларни ўрганиш кафедраси
бошлиғи ўринбосари
ИИВ Академияси
anvar-74@mail.ru

ИНГЛИЗ ВА ЎЗБЕК ТИЛЛАРИДАГИ ЮРИДИК ТЕРМИНЛАРНИНГ ҚИЁСИЙ ТАҲЛИЛИ

Мақолада инглиз ва ўзбек тилларидаги ҳуқуқий терминларнинг тилшунос олимлар томонидан таклиф этилган хусусиятлари таҳлил этилган. Шунингдек, юридик терминларнинг юристлар ва тилчилар тушунчасидаги ўхшаш мезонлар ҳам кўриб чиқилган.

В статье анализируется специфика правовых терминов в английском и узбекском языках, предложенных лингвистами. Также рассматриваются подобные критерии юридических терминов в понятии юристов и лингвистов.

The article deals with the classification of legal terms in English and Uzbek languages offered by linguists. The author discusses corresponding criteria of law terms in the conception of lawyers and linguists.

Калит сўзлар: инглиз тили юридик терминологияси, терминларнинг таснифланиши, норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тили, ҳуқуқий термин, терминология, терминологик тизим, қиёсий-илмий таҳлил.

Ключевые слова: английская юридическая терминология, классификация терминов, язык нормативно-правовых документов, правовой термин, терминология, терминологическая система, сравнительный анализ.

Key words: English law terms and terminology, classification of terms, language of normative-legal document, legal term, terminology, terminology system, comparative-scientific analysis.

Ҳуқуқий терминология нафақат касбий муҳитда, балки нутқий мулоқотнинг бошқа соҳаларида ҳам кенг қўлланади, шунинг учун ҳам ҳуқуқ тилини махсус мақсадларда ўрганиш зарурияти туғилди.

Ҳуқуқий терминология ўзига хос такрорланмас тадқиқот объекти ҳисобланади, чунки у бошқа терминлар тизимида қараганда қўлланиш соҳаларининг ниҳоятда турли-туманлиги билан ажралиб туради.

Қонун қабул қилиш жуда катта куч талаб этгани ва мураккаб жараён бўлгани каби терминларни қиёсий тадқиқ қилиш ҳам анча мураккаб вазифа

хисобланади. Чунки бунда терминларнинг ўзигина эмас, балки турли ҳуқуқий тизимлар қиёсланади (маълумки, Ўзбекистоннинг кодекслаштирилган ҳуқуқи ва инглиз-америка прецедент ҳуқуқи ўртасида катта фарқ мавжуд бўлиб, бу терминлар даражасида ҳам яққол кўзга ташланади). Луғавий муқобиллик кўпинча лексик бирлик ҳақида тўғри тасаввур уйғотмайди, чунки икки тилдаги ўзаро муқобил терминлар турли тушунчаларни ёки бир-,бирига яқин бўлган, лекин маъно кўламининг турлича эканлиги билан фарқланадиган тушунчаларни ифодалайди. Масалан, "prosecutor" сўзи "прокурор" деб таржима қилинади, бироқ ушбу касб эгаларининг Америка ва Ўзбекистон ҳуқуқи тизимидаги вазифалари ўзаро мос келмайди, "prosecutor" сўзини эшитган америкаликнинг тасаввури ўзбек тилида сўзлашувчи кишида "прокурор" сўзи уйғотадиган тасаввурдан фарқ қилади.

Шу муносабат билан, бизнинг фикримизча, алоҳида терминларнинг қиёсий таҳлилини амалга ошириш ва уларни инглиз тилидан ўзбек тилига ёки ўзбек тилидан инглиз тилига таржима қилиш йўллари шунчаки баён қилиб бериш эмас, балки ҳуқуқнинг алоҳида соҳаларига оид терминологик тизимларнинг комплекс контрастив тадқиқотини амалга ошириш зарур.

Бунинг учун, аввало, терминнинг тилнинг луғавий тизимидаги мақомини ва уни термин бўлмаган лексемалардан фарқлайдиган белгиларини аниқлаб олиш зарур. Ф. де Соссюр терминларнинг умумистеъмолдаги сўзлардан ажратиб турувчи асосий хусусиятини қуйидагича изоҳлайди: "Рамз сифатида сўз асосланмаган, эркин табиатга эга, термин эса махсус семиотик тизимга оид рамз (белги) бўлиб, номинатив-дефинитив (номловчи ва таърифловчи) вазифага эга: номинатив эканлигининг боиси шундаки, у маъноларнинг умумий тизимидан ажратиб олинган яхлит ва мураккаб қисмни англатади" [1, 285].

Ф. де Соссюр сўз ва терминни қиёслашда терминнинг қуйидаги хусусиятларини ажратиб кўрсатади:

1. Маънонинг алоҳида предмет ёки ҳодисага эмас, предметлар ёки ҳодисалар синфи ёхуд турига алоқадорлиги;
2. Маиший тушунчалар ёки умумий тасаввурларга эмас балки, илмий ёки техник тушунчаларга алоқадорлиги;
3. Терминнинг қатъий белгиланган терминлар тизими доирасида амалда бўлиши яъни терминнинг доим терминлар тизимининг бир бўлаги бўлиши;
4. Борлиқдан ўта мавҳумлашиши, хаттоки ундан буткул узилишгача бориши;
5. Терминнинг муайян билимларни ва таълимни талаб қилувчи маълум касбий фаолият билан боғлиқлиги.

Санаб ўтилган фарқлар тилшунослар томонидан аниқланган. Энди ҳуқуқий терминларнинг ўзига хос хусусиятлари тўғрисидаги масалани ҳал этиш учун қандай мезонларни илгари суришларини таҳлил қилиб кўрамиз. С.П.Хижнякнинг “Юридическая терминология: формирование и состав” номли фундаментал тадқиқотида юристлар томонидан терминга тааллуқли деб топилган белгилар таснифи берилган. Муаллифнинг фикрига кўра, терминлар куйидаги хусусиятларга эга бўлиши лозим:

1. Ягона, яъни муайян қонун ёки бошқа норматив ҳужжатда бир хил маънода қўлланиши, бир тизим доирасида ягона маънони ифодалаши лозим;

2. Қонун ижодкори томонидан фақат муайян ҳолат учун кашф этилмасдан, аксинча умумэътироф этилган бўлиши лозим, терминни қандайдир алоҳида маънода қўллаш мумкин эмас;

3. Барқарор бўлиши, яъни терминнинг мазмун ва маъноси контекстга боғлиқ равишда ўзгармаслиги лозим;

4. Муайян тизимдаги бошқа терминлар билан мантиқий боғланган бўлиши;

5. Касбий соҳа доирасида қўлланиши[2, 137].

Юқорида келтирилган белгилар гуруҳлари қиёслаганда юристлар ва тилшунослар тушунчасидаги термин ўхшаш мезонларга ҳам эга бўлишига қарамай, турли нарсаларни ифодалайди. Юристларнинг тушунчаси кенгрок, чунки улар қонун матнларида ўзининг асосий умумлингвистик маъносида қўлланадиган сўзларни ҳам терминлар тоифасига киритадилар. Бундай лексемаларни қатъийроқ лингвистик ёндашув нуқтаи назаридан терминлар тоифасига киритиш мумкин эмас, чунки бу тушунчаларни терминлаштириш (терминга айланттириш) учун асослар етарли эмас. Юристлар каби лингвистлар ҳам терминнинг контекстга боғлиқ эмаслигини эътироф этадилар ва бунда терминнинг маъноси умумистеъмол лексикада бўлгани каби контекстда эмас, унинг таърифида очиб берилади. Шундай қилиб, сўз умумадабий тилдан профессионал (касбий) тилга кўчади ва терминлар тизими элементиға айланади.

Ҳуқуқий терминологик тизимларини аниқроқ тавсифлаш учун мазкур фан соҳасидаги терминлар таснифини ишлаб чиқиш лозим. Шу муносабат билан таснифлаш асосларини танлаб олиш зарурияти туғилади. Шундай асослардан бири сифатида сўзнинг маълум бир фаолият соҳасига тегишлилиги омили хизмат қилиши мумкин. Илгарироқ ишлаб чиқилган ҳуқуқий терминология таснифлари устида батафсилроқ тўхталиб ўтамиз.

А.С.Пиголкин томонидан ишлаб чиқилган тасниф вертикал ва горизантал принциплар бўйича амалға оширилган. Вертикал тасниф чўққисида Асосий қонун ва бошқа қонунчилик ҳужжатларида акс этган

терминология, яъни ҳуқуқнинг барча соҳаларида қўлланувчи ва энг кенг тушунчаларни ифодаловчи терминларни бирлаштирадиган умумҳуқуқий терминология туради.

Горизонтал терминология соҳалараро ва алоҳида соҳаларга оид турли хил терминлар тизимларини ўз ичига олади. Соҳалараро терминология – бу ҳуқуқнинг бир неча соҳаларида қўлланадиган терминлар. Ҳуқуқий терминларнинг асосий қисми соҳалараро терминологияга тўғри келади, соҳавий терминларнинг миқдори эса, нисбатан камроқ[3, 85].

Д.И.Милославскаянинг таснифи биров бошқачароқ бўлиб, унда терминлар қуйидаги гуруҳларга ажратилган:

1. умумистеъмолдаги терминлар;
2. норматив ҳужжатларда торроқ ва махсус маъноларни ифодаловчи умумистеъмолдаги терминлар;
3. техникавий [4, 272].

Ҳуқуқий терминологиянинг бошқа таснифлари ҳам мавжуд, бироқ ушбу мақоланинг мақсади учун юқорида келтирилган таснифий асосларнинг ўзи етарли.

Таҳлил учун қулайлик туғдириш мақсадида юридик лексикани тушунчаларни аташ (номинация) усулига кўра синфларга бўлиш мумкин деб ҳисоблаймиз (терминлар, терминомимлар, профессионализмлар). Бошқа параметр термин унинг ҳуқуқнинг маълум бир тармоғига тегишлилиги бўлиб, бу лексемани умумҳуқуқий ёки соҳавий лексика синфига киритиш учун асос бўлади (соҳавий терминларнинг маънолари ҳуқуқнинг тегишли соҳасига мансуб тизимдагина тўғри тушунилади). Махсус лексикани тасниф қилишнинг учинчи параметри топонимлар, антропонимлар, апеллятивлар ва фразеологизмларда намоён бўладиган реалийларни ажратишдан иборат: Old Baily – Олд-Бейли, Марказий жиноят суди, суд жойлашган Лондондаги кўча номини ифодаловчи топонимдан олинган; Miranda warning – гумон қилинувчига унинг ҳуқуқларини расман эълон қилиш, “Миранда Аризона штатига қарши” машҳур суд ишини (1966) ифодаловчи антропонимдан келиб чиққан; “rocket veto” – “чўнтак ветоси” яъни, Конгрессдаги сессия мажлиси ёпилгунга қадар қонун лойиҳасига президент томонидан қўл қўйилишининг кечиктирилиши, АҚШ президентининг билвосита ветоси, апеллятив (турдош от) [5, 242].

Терминнинг муайян синфга мансублиги, аташ усули ва реалийлар турини ажратиш бўйича таснифлаш асослари, ҳам бир тилнинг терминологик тизимларини тавсифлаш учун, ҳам контрастик тадқиқотлар учун долзарбдир. Инглиз ва ўзбек тиллари ҳуқуқий терминологиясини қиёслашда бошқа таснифий белгилар пайдо бўлади.

Бундан ташқари, ҳуқуқий терминологиянинг инглиз тилининг Америка ва Британия вариантларида қўлланиши орасида ҳам фарқлар мавжуд. Масалан:

- Ташқи ишлар вазирлиги – State Department (USA), Foreign and Commonwealth Office (UK)
- Ички ишлар вазирлиги – Home office (UK), Ministry of the Interior (USA)
- Молия вазирлиги – Treasury Department (USA), Treasury (UK)
- Адлия вазирлиги – Department of Justice (USA), Department of Constitutional Affairs
- Халқ (Олий) таълим вазирлиги – Department of Education (USA), Department of Educational Skills (UK)
- Адлия вазири (АҚШ) ва Бош прокурор (Буюк Британия) – Attorney General.

Кўрсатилган фарқлар таржима учун жиддий қийинчиликлар туғдиради, чунки уларнинг аксарияти амалда икки тилли луғатларда қайд этилмайди.

Америка ва Британия терминологик тизимларининг яна бир ўзига хос хусусияти жиноятларни таснифлашда кўринади. Бу мавзу Е.С.Максименконинг тадқиқотида батафсил ёритиб берилган.

Аввалига Англия ва Америка ҳуқуқий терминологияларидаги таснифлаш тизими ўзаро мос келган. Барча жиноятлар бош “crime” термини остида “felonies”, “misdemeanours” ва “treasons” каби турларга бўлинган. Эски тасниф бўйича “felony” тушунчаси “felony at common law”, “capital felony”, “statutory felony” каби синфларга бўлинган. “Misdemeanour” икки синфни ўз ичига олган: “misdemeanor at common law”, “high misdemeanor”.

Эски таснифга мувофиқ “felony” бош термини остида берилган микромайдонга “treason” ва “sedition” номинантлари кирган. Жиноятларнинг бундай тасниф қилиниши инглиз ва америка ҳуқуқида XIX асрнинг охирларидан бошланган. Бироқ 1967 йилда инглиз ҳуқуқий терминологиясида бевосита жиноят объектини эътиборга олишга асосланган янги тасниф пайдо бўлди. Инглиз ҳуқуқий терминологиясида кўриб чиқиладиган таснифий тузилма учун бош термин сифатида “offence” олинди. “Crime” термини аввал “felony” ва “misdemeanour” терминлари ифодалаган тушунчаларни билдира бошлади. “Felony”, “misdemeanour” ва “treason” терминлари ўрнига турли чекланган предлоғли конструкциялар билан “crime” термини асосида ясалган таркибий терминлар ишлатилмоқда: **crime – crime against the state, crime against justice, crime against religion, crime against reputation, crime against security, crime against morality.**

Ҳуқуқий маданиятнинг янгидан вужудга келган моделига мувофиқ кейинчалик терминларнинг микромайдонлар бўйича қайта тақсимооти содир бўлди. Масалан, “crime against reputation” қуйидагиларни ўз ичига олади: “libel” (a method of defamation expressed by print, writing, pictures, or sign), “defamation” (an intentional false communication, either published or publicly spoken, that injures another's reputation or good name), “slander” (speaking of defamatory words tending to prejudice another in his reputation, community standing, office, trade, business or means of livelihood).

Замонавий Америка ҳуқуқий терминологиясида инглиз ҳуқуқидан олинган “felony” ва “misdemeanour” терминлари ифодалаган тушунчаларни бирлаштирувчи эски тасниф сақланиб қолган.

Америка таснифида бош термин сифатида инглиз таснифидан фарқли равишда “offence” эмас, “crime” термини олинган. “Criminal offences” термини қуйидагиларни ўз ичига олади: **offences against persons** (масалан, murder, manslaughter), **offences against habitation and occupation** (масалан, burglary, arson), **offences against property** (масалан, larceny), **offences against morality and decency** (масалан, adultery), **offences against public order and government** (масалан, treason).

Бундан ташқари, Америка ҳуқуқ тизимида жиноятларнинг оғирлик даражасига кўра ҳам таснифи мавжуд бўлиб, унга мувофиқ “crime” термини тур номинантларига (турларини атовчилар) эга ва ушбу номинантлар А, В, С ҳарфларидан иборат индекслар ёрдамида фарқланади, масалан, **A felony, B felony, C felony ва A misdemeanour, B misdemeanour, C misdemeanour**. Инглиз жиноят ҳуқуқида бундай тасниф мавжуд бўлмаган ва ҳозир ҳам мавжуд эмас.

Санаб ўтилган инглиз ва Америка терминологиясидаги фарқлар тегишли терминларни ўзбек тилига таржима қилишда қийинчиликлар туғдиради, чунки Ўзбекистон ҳуқуқи тизими ўзининг ҳам Британия, ҳам Америка вариантларидан фарқ қиладиган жиноятлар таснифига эга. Терминологияни қиёсий таҳлил қилишда терминологик тизимларнинг турли ҳуқуқий таълимотлар асосига қурилганлигини ҳисобга олиш зарур: Ўзбекистон ҳуқуқи тизими учун романо-герман, инглиз ва Америка ҳуқуқи учун англосаксон ҳуқуқий таълимотлари асос қилиб олинган. Континентал ҳуқуқий тизим инглиз-америка тизимидан бир қатор жиҳатлари билан фарқланади. Масалан, инглиз-америка тизимида хос хусусият статут (мақом) ҳуқуқи (statute law) ва умумий ҳуқуққа (common law) бўлиниш хос. Мақом ҳуқуқининг манбаи қонунчиликдир. Умумий ҳуқуқ кўп миқдордаги суд прецедентлари, яъни ўхшаш иш кўриб чиқиладиганда қўлланиши шарт бўлган муайян ҳуқуқий

тамойилни (ratio juris) белгилаб берувчи қарорлардан ташкил топган. Шу тарзда прецедентнинг ҳуқуқни белгиловчи роли тан олинади.

Ҳуқуқий таълимотнинг ўзига хос хусусиятлари терминларнинг қўлланишида намоён бўлади, шунинг учун ҳар бир терминологик тизим ичидаги ўзаро алоқалар ҳамда терминларнинг тизимлараро муносабатлари ўрганиб чиқилгандан кейингина терминларнинг аниқ таржимаси учун муқобил эквивалентларни танлаш мумкин бўлади. Яна бир қарра таъкидлаш жоизки, бу ҳолда тадқиқот объекти сифатида алоҳида терминлар эмас, тегишли терминологик майдонлар олинади.

Хулоса сифатида шуни айтиш мумкинки, ўзбек ва инглиз тиллари ҳуқуқий терминологиясини қиёсий тадқиқ этиш нафақат назарий жиҳатдан, балки амалий жиҳатдан ҳам катта аҳамиятга эга. Бугунги кунда турли жанрлардаги ҳуқуқий матнларни ёзма ва оғзаки шаклларда аниқ таржима қилишга қодир бўлган мутахассисларни тайёрлаш зарурати мавжуд. Махсус дарсликлар ва луғатларсиз бу вазифани амалга ошириш мумкин эмас, чунки ҳозирги кунда юридик таржима бўйича ўқувчиларга яхлит терминлар тизимлари билан боғланмаган алоҳида терминлар ва термин-бирикмаларнинг таржима эквивалентлари берилган қўлланмалар тақлиф этилмоқда. Бунда икки ҳуқуқий тизим ўртасидаги фарқлар билан танишиш вазифаси қўйилмаяпти, зеро инглиз-Америка ҳуқуқий терминларининг ўзбекча эквивалентлари билан ўзаро муносабатини ўрганмасдан туриб, сифатли ихтисослашган таржимага эришиш мумкин эмас.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Соссюр Ф.Де. Труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1977. – 285 с.
2. Хижняк СП. Юридическая терминология: формирование и состав. – Саратов, 1997. – 137с.
3. Пиголкин А.С. Язык закона. – М. 1990. – 85 с.
4. Милославская Д. И. Типовые трудности семантической интерпретации юридического текста // Узбекский язык в его естественном и юридическом бытии. – Барнаул: Изд-во АГУ, 2000. 272 с.
5. Longman dictionary. 242 б.